

УДК 800

ВІДДІСЛІВНІ ПРИКМЕТНИКИ В НАУКОВОМУ МОВЛЕННІ

Ольга Кочерга

*Інститут теоретичної фізики НАН України ім. М. Боголюбова НАН України,
вул. Метрологічна, 14б, 0343, Київ, Україна,
тел. (044) 521 34 23*

Володимир Пілецький

*Львівський національний університет імені Івана Франка,
кафедра української мови,
вул. Університетська, 1/234, 79001, Львів, Україна,
тел.: (032) 239 47 17*

Розглянуто структуру та способи творення віддіслівних прикметників на позначення активної та пасивної здатності об'єкта, тобто його здатності брати участь у процесі (активна здатність), бути підданим дії (пасивна здатність) або призначення виконувати дію.

Ключові слова: віддіслівні прикметники, наукове мовлення, активна здатність, пасивна здатність.

Віддіслівні прикметники, що називають: а) здатність виконувати дію (*йонізівний, руйнівний, фільтрівний*); б) здатність бути підданим дії (*інтегровний, йонізовний, (з)руйновний, синтезовний, фільтровний*); в) призначення виконувати дію (*інтегрувальний, йонізувальний, синтезувальний, фільтрувальний*), як окрема мікросистема найменувань видових понять у науковому мовленні ще не були об'єктом спеціального дослідження українських мовознавців, хоча останніми роками спостерігаємо неодноразові спроби фахівців, особливо термінознавців з конкретних галузей знань, з'ясувати роль і місце активних дієприкметників у системі двослівних найменувань процесових понять. У ході термінологічних дискусій протягом двох останніх десятиліть окремі дослідники (В. Моргунок, Р. Рожанківський) намагалися системно проаналізувати взаємозв'язок усіх трьох різновидів віддіслівних прикметників, насамперед співвідношення між найменуваннями а) і б). Водночас обидві групи найменувань, особливо віддіслівні прикметники на позначення пасивних здатностей предметів, неодноразово свідомо ігнорували редактори різноманітних наукових видань. Вони, усупереч духові української мови та традиціям питомого українського термінотворення, репресованого в 30-ті роки ХХ ст., замість прикметників здебільшого надавали перевагу пасивним і активним дієприкметникам. У цій статті автори намагаються обґрунтувати потребу повернутися до притаманного українській мові природного способу називання об'єктів і суб'єктів дій за допомогою віддіслівних прикметників. Наш аналіз становить підсумок тривалих дискусій прихильників традиційних і нетрадиційних поглядів на статус відповідних термінотворчих моделей на проведеному в лютому 2010 р. у Харкові робочому семінарі з проблем відображування процесових понять у наукових працях, навчальній літературі та нормативних документах.

Спочатку проаналізуємо віддієслівні прикметники, що вказують на здатність предмета бути підданим певній дії (тобто його *пасивну* здатність). Такі науково-технічні терміни неодноразово розглядав у своїх працях Виталь Моргунюк (див., наприклад, його публікації в матеріалах конференцій *СловоСвіт*; докладний огляд його термінологічних пошуків знаходимо в [1]). Зазначені віддієслівні похідники найчастіше утворюємо від префіксових перехідних дієслів, додаючи суфікс *-н-* до дієслівної твірної основи і водночас відтинаючи від неї суфікси *-и-, -а-, -і-, -ну-*: *змін-и-ти/змін-н-ий, передбач-и-ти/передбач-н-ий, згин-а-ти/згин-н-ий, розв'яз-а-ти/розв'яз-н-ий, розгад-а-ти/розгад-н-ий, вигой-і-ти/вигой-н-ий, стис-ну-ти/стис-н-ий*. Якщо твірна дієслівна основа містить у своєму складі суфікс *-ва-*, то від нього відтинаємо кінцевий голосний: *розли-ва-ти/розли-в-ний, зли-ва-ти/зли-в-н-ий, розсу-ва-ти/розсу-в-ний*. Коли ж суфікс *-н-* з якихось причин не може поєднатися з кінцевим приголосним твірної дієслівної основи, тоді добираємо видову пару й утворюємо прикметника від неї: *перевести/перевод-и-ти/перевід-н-ий, перенести/перенос-и-ти/перенос-н-ий*.

Якщо і надалі ми не можемо утворити прикметника (точніше, виходить щось немилозвучне та коструbate, як-от: *вгамувати – *вгамний, порівняти – *порівнний, знищити – *знищний*), то прикметник можна утворити так: а) від твірної дієслівної основи з суфіксом *-ува-* відтяти кінцевий голосний *а*, відновити в усіченому суфіксі первинний голосний *о* та додати суфікса *-н-*: *вгам-ува-ти* (давніше *вгамов-н-ий*); б) від твірної дієслівної основи відігнути дієслівний суфікс *-а-* або *-и-* і додати прикметниковий *-анн-* чи *-енн-*: *порівн-я-ти, порівн-янн-ий, знищ-и-ти – знищ-енн-ий, узагальн-и-ти – узагальн-енн-ий*; в) перетворити дієприкметник на прикметник, змінивши місце наголосу: *варений – вареній, печений – печеній* або використати дієприкметник без змін: *комбінований, мішаний* (тобто ад'єктивувати дієприкметник).

У випадку б) постає питання, що досить часто спричиняє дискусію: чи не варто замість прикметників у двослівних найменуваннях об'єктів дій просто вживати пасивні дієприкметники? Наша відповідь негативна, бо в дієприкметнику ознака за виконаною дією залежить від часу виконання дії, а прикметник, навпаки, називає сталу пасивну ознаку, що необхідно для термінології. Тому, використовуючи дієприкметники в обох функціях, ми наперед погоджуємося зі співіснуванням у мовній свідомості українського науковця багатозначного слова. Безпрефіксові дієприкметники у функції прикметника, вказують на сталу ознаку, через що їх доречно використовувати без префікса (*Варена картопля – улюблена страва багатьох українців. На сцені стояв мішаний хор. У комбінованій структурі відбувається більше складних переходів, ніж у простій*), тоді як у функції дієприкметника вони переважно вказують на тимчасову ознаку і потребують префікса та залежного слова (*На столі парувала щойно зварена картопля. Щойно змішаний розчин ще не набув однорідного забарвлення. Скомбінована в такий спосіб структура має вищу симетрію, ніж її складники*). “Чистий” безпрефіксовий дієприкметник також нерідко означає, як пише В. Моргунюк, “перебування в стані дії” (*варений суп – це той суп, що його зараз варять*) або здатність піддаватися дії протягом певного часу (*борець, варений поки батько не прийшов з роботи; варений від ранку холодець*), але він не може називати незалежної від часу пасивної здатності, чого якраз і потребує наукове назовництво.

Номінації типу б) треба заналізувати дещо детальніше. Проблема полягає в тім, що прикметники із фіналями *-овн(ий), -енн(ий)* та *-анн(ий)* у загальній мові не надто

поширені. “Інверсійний словник української мови” [2] подає 33 прикметники з кінцевим *-овн-* (серед них *завойовний, (не)виліковний, (не)застосовний, (не)з’ясовний, (не)спростовний* тощо), 34 слова з суфіксом *-енн-* (*явленний, (не)спалений, (не)дозволений, (не)легкоздійснений, (не)пояснений, (не)збагнений* та 14 слів із суфіксом *-анн-* (*нездоланий, (не)пізнаваний, неописаний, недоторканий* тощо). Цікаво, що деякі слова – *незчислений, незлічений, нескінчений* – подано лише з префіксом *не-*, хоча в науковій літературі, зокрема математичній, ці прикметники без префікса *не-* мають надзвичайно високу частотність ужитку і є складниками деяких засадничих терміносполук.

У сучасній науковому (тобто великою мірою “книжному”) мовленні таких слів значно більше, ніж у мові загальнолітературній, бо воно потребує коротких способів опису відповідних процесових властивостей. Коли для називання понять, що вказують на здатність предмета бути підданим дії, використовуємо прикметники, то замість розлогих конструкцій із підрядними реченнями, що роблять тексти кострубатими та важкочитними, одержуємо зручні для вжитку двослівні сполуки. Тому поряд з історичними міркуваннями треба зважити на теперішню мовну практику – всупереч тривалому втручання позанаукових чинників, що завадили нормальному розвитку наукової мови, зокрема попри приписи сумнозвісних репресивних термінологічних бюлетенів (див., наприклад, [3] та перелік бюлетенів, наведений у цій статті), мова відновлює притаманні їй словотворчі моделі, наслідком чого стає гнучкість у висловлюванні найскладніших процесових понять. Попри те, що у бюлетенях 1930-их рр. слова із суфіксом *-ов-* (та *-овн-*), особливо під наголосом, було оголошено “полонізмами” і фактично заборонено вживати, такі слова масово існують і постають у сучасному українському науковому мовленні.

Існує нагальна потреба розрізняти видові поняття суб’єктів та об’єктів дій, через що, наприклад, ті українські науковці, що є природними носіями мови, самі того не помічаючи, легко утворюють та вживають віддієслівні прикметники з відповідними суфіксами, що відповідають властивим українським моделям словотворення. Сучасну наукову літературу важко собі уявити без слів типу *нехтовний, прогнозний, інтегровний, регульовний, злічений, скінчений* тощо.¹ Поширена практика вживати замість таких слів дієприкметники вносить неоднозначність, що не надто помітно в загальній мові, однак суттєво ускладнює розуміння наукового тексту, особливо коли йдеться про аналіз перебігу реальних процесів та дій.

Віддієслівні прикметники з кінцевим *-овн(ий)* та пасивні дієприкметники минулого часу у двослівних найменуваннях об’єктів дії різняться семантично: *нехтовний член* – це той, що його можна викинути будь-коли, а *нехтований член* – це той, що ми його викидаємо у певний момент виконання дії; *регульовний* – такий, що його можна регулювати тоді, коли треба, а *регульований* – це той, що ми його регулюємо саме зараз або взагалі в певний проміжок часу виконання дії; *інтегровний* – той, що його можна проінтегрувати (і на то є низка критеріїв), *інтегрований* – той, що його інтегрування є предметом даного допису.

Різняться похідники семантикою і в іншому випадку: коли потрібно утворювати прикметники від префіксових чи безпрефіксових дієслів (доконаного чи недоконаного виду). Якщо йдеться про те, що може відбуватися процес, тоді утворюємо прикметника від безпрефіксового дієслова недоконаного виду: *контрольовний, керовний, регульовний, прогнозний*. Коли нас цікавить можливість

¹ Низку утворених за такою моделлю термінів містить, наприклад, словник [4].

досягти результату, прикметника утворюємо від префіксового дієслова доконаного виду: *здійснений, виконаний, узагальнений, скасований, вилкований, (не)доторканий*.

Значимо, що українська мова поступово усуває скальковані з англійської через посередництво російської мови прикметники на позначення пасивної здатності з суфіксом *-абельн-*: *(не)читабельний, (не)презентабельний, (не)транспортабельний, (не)комунікабельний* тощо. Натомість вона відновлює (чи творить наново) слова з такою самою функцією за допомогою українських словотворчих суфіксів: *(не)читний, (не)презентовний, (не)транспортний, (не)комуніковний* тощо. Варто звернути увагу на питому чи запозичені основи таких слів. Правила дериваційної граматики української мови стверджують, що питома основа притягує питомі суфікси, а іншомовна – іншомовні. Гібриди, як правило, набувають експресивно-оцінного забарвлення. Отже, запозичені основи транспортабель-, операбель-, комунікабель- та інші вже припасовано до граматичної системи української мови за допомогою суфікса *-н-*. У такий спосіб відбулося їх засвоєння. Чи дійсно кращі від цих утворень гібриди на зразок *комуніковний*, покаже їх конкурування у мовній практиці. Можливо, свою нішу займуть обидва варіанти.

Прикметники, що вказують на *призначення* виконувати дію чи *здатність/властивість* виконувати дію (*активну* здатність) згідно з настановами вже згаданих репресивних бюлетенів зазнали подвійного тиску. З одного боку, їх інтенсивно заміняли активними дієприкметниками, через що, попри вже добре відому тенденцію не вживати активні дієприкметники у невластивій їм функції, тексти, зокрема рекламні, ще й досі рясніють перлами на взірць “охолоджуючий напій” (замість *охолоджувальний*), “керуючий пристрій” (замість *керівний*), “фіксуєчий засіб” (замість *фіксувальний*) тощо. З іншого боку, з мови примусово вилучено віддієслівні прикметники з суфіксом *-івн-*. “Вижили” (*принаймні у словниках*) лише кілька: *рятівний, панівний, руйнівний, гальмівний, будівний, чарівний, фільтрівний, засівний, гартівний, нищівний*.

Сьогодні вже майже зовсім втрачено відчуття семантичної відмінності між спільнокореновими прикметниками, що означають призначення до певної функції/дії (*рятувальний* човен, *фільтрувальний* пристрій, *гартувальний* розчин, *коксувальна* піч) та здатність/властивість виконувати дію (*рятівна* соломинка, *фільтрівний* ґрунт, *йонізівне* проміння, *гартівне* середовище). Прикметники, що вказують на призначення до дії, здебільшого творять додаванням до дієслівної основи суфікса *-льн-* (*чита-льн-ий, роздава-льн-ий, фільтрува-льн-ий, гостри-льн-ий, дої-льн-ий*), а прикметники, що означають здатність предмета виконувати дію – передусім додаванням суфікса *-н-* до найпродуктивнішої в науковій мові дієслівної твірної основи з суфіксом *-ува-* (*гарт-ува-ти – гарт-івн-ий, руйн-ува-ти – руйн-івн-ий*). У цих дієсловах *-ів-* – це трансформ суфікса основи *-ува-*, коли до нього приєднують суфікс *-н-*, пор. також *пан-ува-ти – пан-ів+н(ий), кер-ува-ти – кер-ів+н(ий)* (від суфікса *-ува-* відтинаємо кінцевий голосний *а*, а звук *у* чергуємо з *і*: *гарт-ув(а)-ти – гартівний*).

Отже, попри невелику поширеність обговорюваних прикметників, особливо віддієслівних прикметників з фіналями *-овн(ий), -івн(ий)* у загальнолітературній мові, наукове мовлення їх гостро потребує, а тому й активно продукує, бо носії фахової мови прагнуть стислих та точних засобів висловлювання абстрактних та вузькофахових видових процесових понять. Науковці творять термінні прикметники інтуїтивно, силою свого мовного чуття. Нові віддієслівні прикметники з малопродуктивними в загальнолітературній мові суфіксами *-івн-, -овн-, -енн-, -анн-* дедалі

частіше з'являються у фахових словниках та науковій літературі. Поки що на заваді їхньому дальшому поширюванню стоять редактори старого гарту, але ми впевнені, що здоровий глузд переможе. Немає потреби вживати *невимовні* кострубаті покручі, якщо в мові існують цілком *легковимовні*, зрозумілі й семантично прозорі слова.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Таланчук П.М.* Норми української науково-технічної мови. Тлумачний словник термінів з видавничої, поліграфічної та пакувальної справи / П.М. Таланчук, С.Я. Ярема, Ю.М. Коровайченко та ін. – К. ; Л.: Ун-т “Україна”, 2006. – 664 с.
2. Інверсійний словник української мови. – К. : Наукова думка, 1985. – 812 с.
3. *Карпіловська Є.* Структурні зміни української наукової термінології протягом двадцятого сторіччя / Є. Карпіловська, О. Кочерга, Є. Мейнарович // Вісник Нац. ун-ту “Львівська політехніка”. – 2004. – № 503. – С. 3–8.
4. *Мейнарович Є.* Англійсько-український словник. Математика та кібернетика / Є. Мейнарович, М. Кратко. – К. : Перун, 2010. – 560 с.

Стаття надійшла до редакції 23.10. 2011

доопрацьована 18. 11. 2011

прийнята до друку 10. 01. 2012

THE DEVERBAL ADJECTIVE SAT THE SCIENTSFC LANGUAGE

Ol'ha Kocherha

*M. Bohol'ubov Theoretic Physics Institute
Metrolohichna Str., 14b, 0343, Kyiv, Ukraine,
phone (044)521 34 23*

Volodymyr Pilets'kyu

*Ivan Franko National University of Lviv
The department of Ukrainian Language,
Universytets'ka Str., 1/234, 79001, Lviv, Ukraine,
phone: (0 322) 239 47 17*

The article discusses the structure and ways of forming processual (deverbal) adjectives which denote two types of abilities that things can have: to be designated for an action or participate in a process (active ability) and to be subjected to an action (passive ability).

Key words: deverbal adjectives, scientific language, active ability, passive ability.

ОТГЛАГОЛЬНЫЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫЕ В НАУЧНОЙ РЕЧИ

Ольга Кочерга

*Институт теоретической физики им. М. Боголюбова НАН Украины,
ул. Метрологическая, 14 б, 0343, Киев, Украина,
тел. (044) 521 34 23*

Владимир Пилецкий

*Львовский национальный университет имени Ивана Франко,
кафедра украинского языка,
ул. Университетская, 1/234, 79001, Львов, Украина,
тел.: (032) 239 47 17*

Рассмотрена структура и способы образования отглагольных прилагательных, обозначающих активную и пассивную способность предмета, т. е. его способность принимать участие в процессе (активная способность), быть объектом действия (пассивная способность) или быть назначенным исполнять действие.

Ключевые слова: отглагольное прилагательное, научная речь, активная способность, пассивная способность.